— Товаришу командир! Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут — і старі, що вже по півроку на війні, і молоді, ось вроді Овчаренка, що йтимуть до бою вперше, — усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

Іван Дробот, молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався.

— Правду,— одповів просто і спокійно Герой Радянського Союзу знаменитий їхній командир Петро Колодуб. — Продовжуйте, Дробот, що ви хотіли сказати перед боєм.

— Я хотів спитать вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте, і маленькі, і не дуже неначебто й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все, що говорять, і самі ми знаємо, що ви з любого пекла виходите переможцем, так от, що ви є така за людина, скажіть нам неофіціально, так, ніби ми і не на війні зовсім. Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? Чи, може, я не так висловився, пробачте.

Дробот почервонів од свого довгого запитання. Йому здалося, що він неясно висловився, і від цього він зовсім розгубився.

— Ні, дякую, Іване, ви прекрасно і тонко висловили свою думку, і я з великою охотою вам одповім, тим більше, що секрет таки у мене дійсно є.

Всі бійці і командири, — а їх було в землянці чоловік тридцять, — раптом заворушились і, розташувавшись для довгого приємного слухання, притихли. Командир умів оповідати. Вони були добрі бійці, і Петро Колодуб любив їх. Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо.

— Це було на Десні, — почав знаменитий капітан, усміхнувшись.— Да... одним словом, звичайний наш український дід-рибалка перевернув мені тоді всю душу. Хто з бійців, що пізнали увесь тягар торішнього німецького вторгнення, не пам'ятає цього діда? Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті. Дехто сказав би, що вони не любили нас. Часом їхня нелюбов і навіть презирство до нас не мали впливу. Було таке?

— Було, — зітхнули в кутку землянки.

— Ну, так от слухайте.

Капітан Колодуб підібгав під себе ноги — це була його улюблена поза з пастушого дитинства — і, спершись руками на коліна, подивився на присутніх. У землянці було накурено. Бійці сиділи у присмерку в найрізноманітніших позах, притулившись один до одного чи обнявши один одного. Всі вони були різні і всі рідні. Усіх їх об'єднувало одне почуття єдиної сім'ї, те незабутнє і неповторне, що перед лицем щоденних небезпек гуртує на війні чисті серця юнаків, що лишається потім людині найдорожчим спогадом на все її життя.

Пройдуть літа, загояться рани, приорються ворожі кладовища, забудуться пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів і перетворяться уже в оповідання, але одне зостанеться незмінно вірним і незабутнім — високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лиця землі фашистське божевілля.

— Ми відходили без зв'язку, без артилерії, ми одступали на схід день і ніч. Ворожі кліщі мали от-от замкнутися перед нами. Ми несли на плечах своїх поранених товаришів, падали з ними, проклинали все на світі і йшли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілялися од розпачу, і гордості, й

жалю. Були й такі, що кидали зброю і з гіркою лайкою повзли до рідних хат, не мавши сили духу пройти мимо.

Колодуб примовк замислившись.

— Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. Було кілька танкістів з розбитих танків, були кулеметники, політпрацівники, два бортмеханіки, навіть один полковник без полку. Я був тоді ще командиром танка, що залишивсь у німців з пробитим мотором. А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе.

Капітан Колодуб так тепло і разом з тим з такою тонкою, знайомою всім іронією усміхнувся, що за ним тихо усміхнулася вся землянка.

— Ми вибилися з сил. Ноги вже не несли, наступала ніч. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко. Чимало з нас не вміло плавать. Нам показали хату перевізника.

— Тікаєте, бісові сини? — спитав нас дід Платон Півторак, що виходив уже з сіней з веслом, сіткою й дерев'яним ковшем для виливання води з човна. — Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все — перевези та перевези. Савко! — крикнув Платон до сусідньої хати. — Ходім, Савко. Треба перевезти, нехай вже тікають. Га?.. Ходім, ходім! Це вже, мабуть, останні.

Савка вийшов із своєї хатки і дивився на нас, як намальований. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала у нього на ушах та землистого, так би мовити, кольору светр не висів на ньому, як на хлопчику батьків піджак. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами.

— Еге-ге! Щось ви, хлопці, не той, не як його, не туди неначе йдете, — сказав дід Савка і хитро подивився на нас. — Одежа ось нова, і торбочки, і ремні, еге, і самі ось молоді, а звертаєте неначе не туди, га?!

— Ходім уже, годі! — сказав Платон.

Пішли.

— Заспокойтеся, човен є, і чималий, — сказав я тихо нашому супутнику Борису Троянді, що хвилювався увесь час більш за всіх. Він не вмів плавати.

— Ви думаєте, вони нас перевезуть? По-моєму, треба бути дуже обережними, — стримуючи хвилювання, сказав Троянда.

— Не знаю, чого вони оце так тікають, — сказав дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так ніби нас тут зовсім не було. — Чого вони так тієї смерті бояться? Раз уже війна, так її нічого боятися. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

— Еге! — погодився Савка. — Уже, казав той, ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

— Душа несерйозна, розбалувана, — сердився Платон.— Візьми мого Левка. Як він на Кохин-Голі тих, як їх, бачив? Всіх до одного вичистив. Читав листа? Полковник Левко Півторак — я понімаю! А це — казна-що, не люди.

Ми йшли стежкою мовчки у густих лозах. Діди йшли попереду з сітками і хропачами дуже повільно, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків, — одним словом, увесь німецький фейєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім.

— Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? — звернувся до Платона Троянда.

Платон не одповів.

— Слухайте, діду, ви не можете іти трохи швидше? — стримуючи дрижаки, спитав Троянда ще раз.

— Ні, не можу, — одповів Платон. — Чого пак ви отакий швидкий стали, хто вас знає? Старий я вже швидко ходить. Одходив уже своє.

— Скажіть, а де ж річка? Далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза зразу кінчалась, і ми вийшли на чистий піщаний висип. Перед нами була тиха широка Десна. За річкою крутий берег, а далі, праворуч, другий висип і лози. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами, було написано шаленими крученими криваво-червоними і жовтими мазками. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одбивалося в воді, і здавалося, що ми стояли не на землі, що ріки немає, а є міжхмарний темний простір, і ми, розгублені в ньому, малесенькі, як річні піщинки. Небо було надзвичайне. Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками.

Риба боялася такої ночі і шугала по висипах на мілині. Десь за нами і ліворуч попід хмарою носилися ракети, мов змії. Було видно. Світило

жовтуватим відблиском жовтої корони хмар. Гриміли гармати. Ми стояли нерухомі. Було щось надзвичайне, урочисте і грізне. Всі примовкли і розгубилися, немов перед якоюсь виключною подією.

— Ну, сідайте, повезем. Чого стали? — сказав дід Платон, Він стояв уже біля човна з веслом. — Повезем уже, а там, що бог дасть. Не вміли шануватися, так уж повезем, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш? Човна не бачив, воїн! — загримав дід на когось із нас.

Ми розсілися у човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думку.

— У тебе готово, Савко?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться! Страшний суд, чи що, починається? — Дід Платон подивився на небо і плюнув у долоню. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Савка з онуком гребонули опачинами.

Човен був великий і старий-престарий. Він увесь був просмолений смолою і покарбований часом.

Я сидів у човні близько коло діда Платона. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба. Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

Мене вивів із думи голос Платона. Він продовжував з Савкою свою розмову, образливу і гірку для нас. Видно, щось сильно його мучило, щось хотілось йому додумати до кінця. Він ніби думав уголос:

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Сьогодні вранці заходить до хати якесь дермо собаче та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні, а новому.

— Еге! — почувся ззаду голос Савки.

— А це ж усе гроші!

— Еге!

— Вставай, — каже, — вези, годі спати. А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

— А оце недавно, перед вечором, перевозив з Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери нехай, вроді отого, що коло тебе в очках сидить, теж у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить — вези, каже, мерщій, куркуль! Їй-богу, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носаря чи в окуня, од страху. От пак людина, хай бог милує.

— А, чорті-що.

— Еге. Так товариші заступились, спасибі їм. Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш? Та чуть не побили. Так притихло. Отака пустота, ну ти подумай... О, здорово гуцає. — Прислухався Платон до гарматних пострілів. — Скоро, мабуть, появиться герман.

Прогриміли постріли важких німецьких гармат. Пролетіли перелякані качки.

— "Діду, перевези..." — сердився Платон.

— Еге, — підхопив Савка. — А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме... Бери вліво, бистра велика,— загрібав Савка опачиною.

— Беру. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад, та по шиях, по шиях! — розсердився Платон і наліг на весло. — Той не одступить, ні, чорта з два!

— Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! — сказав Савка і плюнув на долоню.— А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирать назад!

— А доведеться! — підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази. — Шутка сказать, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Я дивився на діда Платона і з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

— Наша частина змушена була відступити,— сказав полковник.

— Балакай. Не вміли битися. От тобі і відступ, — сказав Платон. — Що у військовому статуті сказано про війну — ну? Хто скаже? Мовчите, вояки. Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль.

— А де ваша ненависть? — підхопив Савка.

— Еге, а вмирать боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема! — Дід Платон аж крякнув і підвівся на кормі.

Ми не знали, що одповідати.

— О, пливе щось. Наш чи німець? — сказав Платон і притяг до човна труп. — Німець. А холера на твою голову. Уже пливе. Ач, куди забрався! У Десну! Успів, нечистий. А ви все думаєте та все страдаєте. А страдати ніколи!

— Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею, — крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання.

— Значить, душа в тебе мала, — сказав Платон. — Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга — як Десна ось, третя — як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив.

— Ну, а якщо душа велика, а людина нервова, — образився Троянда і розсердився сам на себе. Був він до чорта розумний і дотепний, а тут весь дотеп наче всох.

—— А ти прикуй себе од страху ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, — сказав Платон. — А там уже живі розберуть колись, який ти був, нервений чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, а нервів і себелюбства ще неначе більше. От і — "перевезіть, діду". А ненависть твоя на щось інше витратиться. Яка ж ціна їй, коли умирать не вмієш?

— Ну, це не всякий може, — пробелькотав щось збитий з пантелику Троянда.

— Отож-то й є. А треба, щоб усякий міг, коли ворог суне. Їсти ж хліба усякий требує. І язиком галакать усі навчились.

— По-дай чо-го-го-го! Човен подай! А-га-га-га... — почулося з того берега.

— О, вже розпинаються нервені душі. Накликають німця. А нема того, щоб тихо посидіти! — сказав Савка.

Пропливли трохи мовчки. Платон почав сильно гребти веслом. Видно, йому хотілося щось іще сказати, чимось перебити своє невдоволення.

— Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить — "діду, перевези"!

— Еге, — промовив Савка. — Скільки літ їх учили, ти подумай, Платоне. А вони тікають. От він і каже тепер, що ж це ви, каже, робите? Стійте тікать! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові.

— Не знаю, як ти, Савко,— сказав Платон,— а мене б з Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости господи, не при ночі згадуючи.

— Легко сказати, діду, а от побачили б ви танкетки! — виправдувався лейтенант Сокіл.

— Ну і що ж? — перебив його Платон Півторак, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. — Скільки вона вас там може убити, тая танкетка? Все одно вам же доведеться її розбивати, не мені. Я своє одвоював. А от мій Левко на Кохин-Голі, чули, що зробив з тими, як їх?.. Танкетки, — розгнівався дід. — Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: "Де проїхав Морозенко — кривавая річка". О! Ото був воїн!

Я не витримав далі дідових розмов, — так важко було мені його слухати. В цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

— А хіба ви думаєте, діду, що нам не важко? Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі.

— А що мені думати? — подивився на мене дід Платон. — Думайте ви. Життя-бо ваше вже, а не моє. А тільки я так скажу вам на прощання. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі! — сказав дід Платон і примовк. Він висловив, нарешті, свою думку. Це була його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас.

В цей час далекобійний снаряд упав коло нас у Десну і підніс угору великий водяний стовп.

— Ого!.. А що риби поглушить в річках! — почувся голос Савки.

— Тепер поглушить, — сказав Платон. — Позаторік і подохла од задухи, а зараз німці висадять гранатами дотла. Спустіють, мабуть, і річки, і все на світі. Приїхали.

Човен м'яко уткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. Я оглянувся. За Десною горіло. І червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу. Нестерпний огонь пропік мене наскрізь. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни — і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами, поспішаючи у лози.

— Постійте трохи, — сказав Платон, спершись на весло. — Так що ж прикажете передати герману? Як стрічать його, як у вічі дивитись?

— Передайте, що ми повернемось. Не дрейфте, діду. Повернемось! — спробував підбадьорити діда Троянда.

Дід подивився якось мимо планшеток Троянди і легенько сплюнув.

— По-дай чо-го-го-го! Ого-го-го! — лунало з того берега.

— Прощайте, діду, — тихо говорили мої попутники, зникаючи в лозах.

— Ідіть собі під три чорти... Чорт вас носить, —— сказав байдужим голосом дід Савка.

Платон мовчав.

Ми пішли в лози.

Я йшов останнім і думав про діда Платона. "Спасибі йому, — думав я, — що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правдо, чом же ти часом така гірка та солона!"

Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип.

Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий, і дививсь, очевидно, нам услід.

— Прощайте, діду. Простіть нас, що не доглянули вашу старість, — сказав я, задихаючись. — Ми вас, діду, ніколи...

— Іди, не крутись перед очима, — сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицю текли сльози і падали в Десну.

— Оце, друзі мої, і все. Оце і весь секрет, — сказав капітан Колодуб і запалив люльку. Всі в землянці зітхнули.

— Зараз я Герой Радянського Союзу. Багато я знищив ворога, що й говорить! Багато постріляв у наступі і гусеницями подушив багато. Часом бувало так, що нудно робилось од хрусту фашистських кісток. І сам попадав у бувальці не раз. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушить того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... Що наше життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? — голос капітана зазвучав, як бойова сурма. — Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. Так. — Капітан Колодуб усміхнувся. — А все ж таки нічого в світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і...

— І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу. Моє шанування! Ну як? — почувся з боку дверей улесливий голос Троянди, що вже з півгодини як приїхав на фронт і зайшов до землянки.

— І поклонитися діду Платону в ноги за науку,— сказав капітан Колодуб, ніби і не почувши зовсім Троянди.

Стало тихо. Ніхто не рухався, наче всі танкісти були ще думками на Десні.

— Ні, товаришу капітан, не поклонитесь ви діду Платону, — зітхнув молодий танкіст.

Всі обернулись. Це був Іван Дробот. Він стояв у самому кутку землянки. Він був якось особливо схвильований.

— Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого, — сказав Дробот. — Ото як ви пішли у лози, через годину прибігли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли розстріляти, а потім був приказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх вщерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

— Савко, прости мене!

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— Прости утретє!

— Бог простить.

— Прости і ти мене, Платоне, — сказав дід Савка.

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— У третій раз!

— Бог простить.

Та за третім разом як повиймали вони весла, та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Все потонуло — і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я виплив на наш берег.

— А хто ж ти такий? — тихо спитав капітан Колодуб.

— Я онук діда Савки. Я сидів на другій опачині...

— Встать! — скомандував Колодуб.

Всі встали. Цілу хвилину сім'я бійців стояла мовчки. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв з закритими очима. Потім на мить він став на одно коліно, і всі послідували за його рухом.

— Готові до бою? — спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.

— Готові на будь-який огонь!!!

Тихо стало в землянці. Тихо й на позиції. Тільки далеко на обрії гойдався в небі вогненний знак прожектора.

Південно-Західний фронт

1942 р.